

1918-ci il... Müstəqilliyə təzə qovuşmuş, beynəlxalq aləmdə hələ tanınmayan gənc dövlətimizin ərazi bütövlüyünü təmin etmək imkanları yətinəcəkdir. Belə bir şəraitdə özünün çox ağır durumuna rəğmən Osmanlı Türkiyəsi qarşı Azərbaycanı ərazi bütövlüyünü təmin etmək məqsədilə Nuru paşanın komandanlığı ilə hərbi qüvvələrini Azərbaycana göndərdi.

Avropa dövlətlərinin türk qoşunlarının Azərbaycana gəlməsinə etiraz etməsinə baxmayaraq, qarşı köməyi ni əsirgəməyən, ölkəmizi tək qoymayan Osmanlı Türkiyəsi 1918-ci ilin avqust-sentyabr aylarında öz tarixi vəzi-fəsini şəərəflə yerinə yetirdi.

Sentyabrın 15-də Qafqaz İslam Ordusu və Azərbaycan Korpusu Bakını işğalçılardan azad etdi...

Tarixi mənbələrimizdə həmin hadisələrlə bağlı geniş informasiyalar var. Və o hadisələri yaşamış Nağı bəy Şeyxzamanlının xatirələri isə ən etibarlı mənbələrdən biri olaraq qalır.

Nağı bəy Şeyxzamanlı gənc yaşlarından Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında yaxından iştirak edib: əvvəlcə Gəncədə əsas 1905-ci ildə Əhməd bəy Ağayev tərəfindən qoyulan "Difai", 1917-ci ildən isə Nəsim bəy Yusifbəyli tərəfindən təsis edilən "Türk Ədəmi-Mərkəziyyəti" partiyasının üzvü olub.

1917-ci ilin may ayında "Müsəlman Demokratik Müsavat" partiyası ilə birləşərək "Müsavat" adını almış həmin partiyanın üzvü kimi Nağı Şeyxzamanlı ölkənin ictimai-siyasi həyatında fəal iştirak edir. N.Şeyxzamanlı 1919-cu ilin avqust ayında "Əks-inqilab ilə mübarizə təşkilatının" rəisi təyin edilir (qardaşı Məmmədbağır Şeyxzamanlı öz ərizəsi ilə bu vəzifədən istefa verdikdən sonra) və 1920-ci ilin mart ayında təşkilat buraxılana qədər onun rəhbəri kimi fəaliyyət göstərir.

1920-ci il aprel ayının 28-də Azərbaycanın Rusiya tərəfindən istilasından sonra mühacir həyatı keçirməyə məcbur olan N.Şeyxzamanlı bir müddət Türkiyədə, sonralar isə Almaniyə və ABŞ-da yaşayıb. Mühacirətdə olarkən Azərbaycanda baş verən ictimai-siyasi hadisələrlə bağlı fikirlərini və xatirələrini əks etdirən bir sıra əsərləri nəşr edilir. Həmin əsərlərini Keykurun imzası ilə yazır. Bu xatirələr əsasında 2016-cı ildə "XAN" nəşriyyatının "Xatirə ədəbiyyatı" seriyasında "Nağı bəy Şeyxzamanlı. Xatirələr" adlı kitab çap olunub.

"Yeni Azərbaycan" N.Şeyxzamanlının 1918-ci il hadisələri ilə bağlı xatirələrini ixtisarla təqdim edir:

1918: 15 sentyabra doğru...

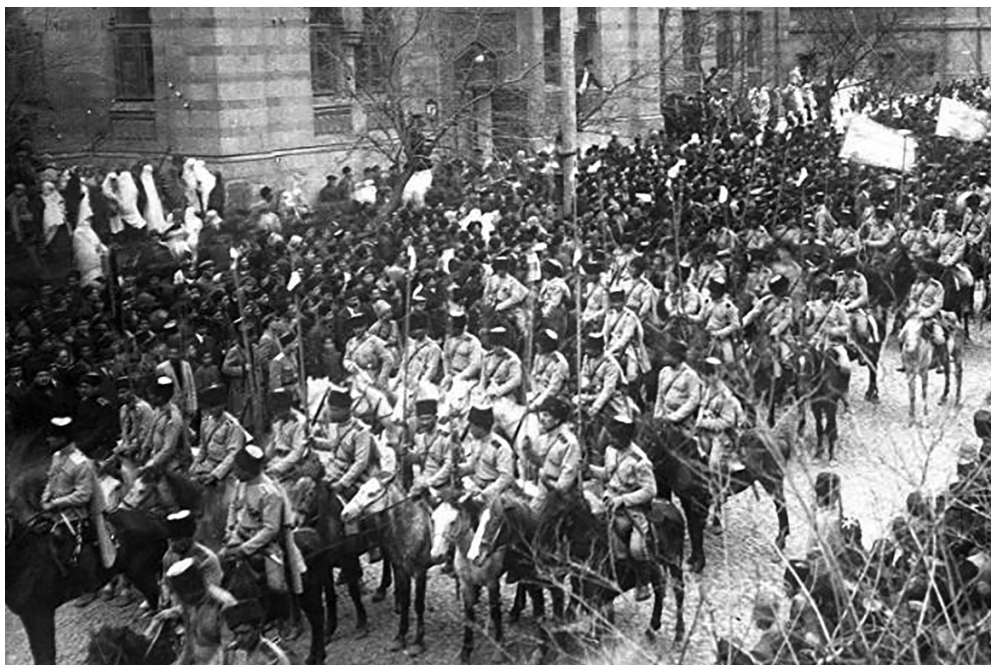
Əvvəli ötən sayımızda...

QAFQAZA DÖNÜŞ

Axşam saat 5-də limandan Rəşid Paşa paroxoduna minərək Göstənciyə gedirik. Paroxodda "Təşkilatı Məxsusə" tərəfindən Qafqaza göndərilən şəxslərlə görüşürəm. Bunlar sabiq sədr əzəm Kamil Paşanın oğlu Fuad bəy, Bəkir Sami bəyin oğlu Şövkət bəy, təyərəçi Camal və başqaları idi. Nəhayət Göstənciyə çatdıq. Ancaq burada bizə məlum oldu ki, Tuna çayında sərəsəri bir mina görünmüşdür. Bu səbəbdən də çay ilə üzmək təhlükəlidir. Paroxodumuz Tuna çayına girə bilmədiyindən Göstəncidə gözləyəcək və sonra korpusda qatarla Göstənciyə gələrək paroxoda minəcəkdir. Alman komandanlığından özümə bir tərcüməçi götürdüm. Mən Ruminiya mərkəzinin görkəmli yerlərini gəzir və hərbi yeməxanada da nahar edirdim. Türk zabiti mənə "Sizlə bir alman zabiti görüşmək istəyir, əgər razı olarsınızsa, bərabər gedərik" dedi. Mən alman zabiti ilə görüşdüm. Alman zabiti Qafqaz haqqında məlumat almaq istəyirdi.

Mən də Rusiyanın siyasi və hərbi idarələrinin vəziyyətinin sifirə endiyini, hərbi qüvvələrinin tamamilə Qafqazdan qovulduğunu təfsilatı ilə anladım. Qafqazdakı türklərin müsəlman olduğunu və bir türkiyəli kimi düşüdüklərini də anladıqdan sonra "Biz Qafqaz türkləri siz almanları da sevirik. Müharibə əsnasında beş alman kəndinin sakinlərinin mallarını müsadirə etmək və özlərini də Sibirə göndərmək istədilər. İmkan vermədik və onlara himayə etdik. Ruslar daima bizlə he-sablaşmaq məcburiyyətində qalmış və bizdən çəkinmişdilər" dedim.

Hilmi Paşanın komandanlığındakı Ruminiya cəbhəsi korpusu Rəşid Paşa paroxoduna mindirildi və Göstəncidən yola düşdü. Qara dənizdə Trabzon istiqamətində gedirdik. Vaxtaşırı radioqramma ilə cəbhələrdəki vəziyyət haqqında məlumatlar alırdıq. Paroxodla gətdiyimiz ikinci günü radioqramla Türk ordusunun Bammu işğal etdiyi bildirildi. Bundan sonra biz də Batuma gəldik. Paroxod limana yaxınlaşır. Paroxodu qarşılaşmağa gələnlərin yanından çoxu yaxından tanıdılar idi. Gəncədən, Bakıdan, Qarabağdan, Şəkiddən və Azərbaycanın başqa vilayətlərindən, qəzalarından gələn yüzlərlə azəri türkü var idi. Mən onları görüb tanıyıram. Onlar mənə görə bilmirlər. Onların hamısı mənim Türkiyədə olduğumu bilirdilər. Ancaq mənim Ruminiyadan gələn ordunun içində olduğumu ağıllarına gətirmirdilər. Paroxod körpüyə tamamilə yan alır və artıq körpüdəkilər də paroxodun göyərətində olanları tanımağa başlayırlar. Məni göyərtdə görünənlər təəccüblənirlər. Hamı sevinc içində idi. Körpüdə çox gözəl bir mənəzə yaranmışdı. Paroxod da Türk paroxodu idi, üzərində dalğalanan sevimli bayraq da. Paroxodun göyərətindən Batumu və xalqı mehmetçiklər sevinclə seyr edirdilər. Paroxodun göyərətindən körpüyə enirəm. Tanışlarım mənə əhatə edir və öpüşüb görüşdük. Məndən soruşurlar: "Paroxod Ruminiyadan gəlir, sən harada mindin?" mən onlara

"Əziz qardaşlarım, paroxodu İstanbuldan boş götürüb Ruminiya cəbhəsində vəzifəsini şəərəflə yerinə yetirmiş Türk ordusunu Qafqaza gətirirəm" deyirəm. Sevincdən hamımızın gözləri yaşlıdır. Məni mehmanxanaya apardılar. Burada bütün həmsəhərlərimlə görüşürəm. Mən onlardan "nə üçün belə çox adamla gəlmisiniz" deyə soruşdum. Onlar mənə "yox canım, gəlmək o qədər də çətin deyil. Sən Türk əsgərlərini buraya qədər gətirdin. Biz də buradan ölkəmizə qədər müşayiət edə-cəyik. Sənin gəlməyən çox yaxşı oldu, yəni bizə rəhbərlik edərsən. Seymin üzvləri istiqal istəyirlər. Biz isə Azərbaycanın Türkiyəyə ilhaqını istəyirik" deyirlər. Mən bu sözlərə çox təəccübləndim. Onlara əsl həqiqətin nə olduğunu anlatmaq imkansız olduğunu hiss edib bir şey söyləmədim. Onlar çəmsüdürlər. Uca səslə: "Bizi hirsələndirməsinlər. Biz onları Batum küçələrində məhv edə bilərik" deyirdilər. Mən çox kədərləndiyimdən səsimi çıxarmırdım. Hətta bu sözləri söyləyənlər arasında uzun illər bərabər fəaliyyət göstərdiyim yoldaşlar da var idi. Bu şəxslər həmişə mənə sevir və hörmət edirdilər. Onlar milli işlərimizdə göstərdiyim istiqaməti münafiqə-siz qəbul edirdilər. Fəaliyyətimizin hədəfinin istiqal olduğu bilməmiş deyildilər. Əgər mən də istiqalçıyam desəm, əleyhinə gedəcəklərini əmin idim.

İlhaqçılar ilə mübahisə etmək mənə çox çətin idi. Ruslarla mübarizəmizdə bu qədər güc sərf etməmişdim. Bu məsələni həll edə bildikdən sonra dərin nəfəs aldım.

Tarixçi Əhməd Refik bəyin "Qafqaz yolları" adlı əsərini oxudum. Xatirə dəftərimdə adıçəkilən bir hadisə haqqında ətraflı yazılmış olduğunu gördüm və bunu xatirəmə daxil etməyi münasib gördüm.

"Bir yarım ay ərzində Batumun həyatında xeyli dəyişikliklər olmuşdur. Küçələrində əhali artmış və mehmanxanaları Osmanlı məmurları və Qafqazın Türki-Müsəlman yaşayan bölgələrindən gəlmiş qonaqlarla dolu idi. Küçələrdə, bulvarda, parklarda, teatrlarda Qafqazın ən uzaq nöqtələrindən gələn və osmanlılarla birləşmək istəyənlərə təsadüf edilirdi. Bulvarın "İhtisap" kazinosunda əllərini masaya dayayaraq sət və atəşli sözlərlə bir-birinə müraciət edən, bəzən də məlul və mətuəssir düşüncə bir zümrə var. Bunlar osmanlılarla müzakirədə iştirak etmək üçün Batuma gələn gəncəli, bakılı, tibilisli və qarabağlı müsəlmanlar-

dır. Hamısının siması da qayğılı və işgüzar bir görkəmdədir. Məqsədləri Qafqazın istiqal deyil, osmanlılarla birləşməsi, yəni ilhaqdır. Fikrən azad, dinc və sərbəst yaşayan bu xalq şüal və sünnilik kimi adı məzhəb fərqlərinə əhəmiyyət vermir. Şapka geyməklə dini hislərin məhv olmayacağına inanən bu zümrə millət məhəbbətini hər növ aqənin, hər növ qüvvənin gücündə görür. Batum Qafqaz sülh müzakirələrinin mərkəzinə dönmüşdür. Gah Gəncədən şeyxülislam gəlir, gah əhali içindən seçilmiş vəkəllər Tbilisiyə göndərilir. Müzakirələr, niqlər, teleqraflar bir-birini əvəz edir.

Qafqaz rus üsuli O idarəsindən xilas olmaq əzmini bütün fəaliyyəti ilə göstərir. Bunların nəzərində ruslar ana vətəni istila edən işğalçılardır. İndi isə bu zümrəyə daxil olanların nəzərləri türklərə, yəni İstanbula dikilmişdir" ("Qafqaz yolları" səh. 72-75).

Batuma gəldikdən sonra ilk gündən görüşə bilmədiyim şəxslərlə də görüşdüm. Hamısı eyni fikirdə idilər. Bunların arasında vəkəil, həkim, şeyxülislam, tacir, sənətkar, ziyalı müəllimlər və məmurlar da var idi. Onlar mənə fikirlərini söyləmək üçün sıxışdırırdılar. Onlara "içərinizdən on nəfər seçin, onlarla söhbət edəcəyəm" dedim. Razi oldular. Sakit bir yer müəyyənləşdirib orada görüşməyi qərar aldılar. Onlardan ayrıldıqdan sonra Məmməd Əmin Rəsulzadə və Nəsim bəy Yusifbəylinin yanına gedərək onlarla görüşdüm. Onlara bir neçə saat ərzində olub-keçənləri danışdım. Nəsim bəy mənə "bilirsənmi, burada nələrlər olur?" dedi. Mən də, "Nəsim bəy, hamısını bilirməm. Sabah onların başa düşənləri ilə görüşəcəyəm. Ümidvaram ki, onlara həqiqəti başa sala biləcəyəm" dedim və onlardan ayrıldım. Oradan birbaşa Türkiyə Sülh heyəti rəisi Xəlil bəy yanına gətdim. Bir xeyli söhbət etdik və söhbət əsnasında vəziyyəti ona da anladım. O isə mənə "bunu yalnız siz söyləyib bilərsiniz" dedi. Mən də cavabında "ilhaqçılara heç bir söz söyləmək istəmədim, çünki söyləməyə qəbul etməyəcəklər. Sabah onların öz aralarında seçəcəkləri baş bilənləri ilə görüşəcəyəm. Əgər onları razılığa gətirə bilsəm sizin razılığınızla onların yeddi-səkkiz nəfərin sizin yanınıza gətirəcəyəm. Onlar sizi dinlərlər. Bizim istiqalımızı bizimlə görüşdən "İtihat və Tərəqqi" partiyasının mərkəzi qərarında xəyalınızda qurub müdafiə etmişsiniz.

Qurmaq istədiyimiz istiqal qurulmadan qara cahillər tərəfindən hədələnilir" dedim. Xəlil bəy mənə "Sizi anlayıram, əgər mənə dinlərlərsə, sabah görüşün. O biri gün saat onda mənim yanına gəlin. Ümidvaram ki, nəyədə müvəffəq olacağınız. Nağı bəy, Seymin üzvləri ilə görüşdük və anlaşırdıq. Onlardan son dərcə razı qaldıq" dedi və ayrıldıq. Mən axşam Nəsim bəy yanına gətdim. Bərabər yemək yedik və xeyli söhbət etdik. Mənə kədərli-kədərli:

"Anarxiya zamanı xalqdan çəkmədiyim sınıxıntı burada çəkirəm" dedi. Ona "siz çox fikir verməyən. Xəlil bəylə görüşdüm və o biri gün bir neçə nəfərlə onu görüşdürəcəyəm. Ümidvaram ki, istədiyimizə nail olacağınız" deyə təsəlli verdim. Ertəsi gün toplantıya gətdim. Onlarla xeyli söhbət edib olub-keçənləri xatırladım. Ənvər Paşanın və Tələt Paşanın qərarlarını söylədim. Bir az yumşaldılar. Ancaq sözlədiklərimin həqiqət olmalarına şübhə ilə yanaşdıqlarını hiss edirdim. Onlara "İstəməyənizi sənə sabah Xəlil bəylə görüşdürərəm. Xəlil bəyin də bu fikirdə olduğunu özünüzdə görürsünüz" dedim.

Ertəsi gün saat 10-da on nəfərlə Xəlil bəy yanına gətdik. Xəlil bəy bizi qəbul edir. Mən onları Xəlil bəyə bir-bir təqdim edirəm. Tanışlıqdan sonra onların hər biri minlərlə imza atılmış kağızları Xəlil bəyə göstərdilər və hamısı birdən "Möhtərəm bəyimiz xalqımız istiqal istəmir, biz də istəmirik. Osmanlı dövlətinin bir parçası olmaq istəyirik" dedilər. Xəlil bəy gözəl söhbəti ilə bunları razı sala bildi. Onlara son söz olaraq "Biz sığımız ilə Qafqaza girdik. Siz bizə ilhaq olmaq istəməyiniz də biz sizi sığımız, ordu ilə ilhaq edərdik. Ancaq buna imkan yoxdur. Bizim birləşməyimizə nə düşmən, nə də dost dövlətlər qəbul edər. Biz sizə yardım edirik və edə-cəyik. İstiqalçılıq qurub müstəqil yaşamamız üçün lazımı qədər əsgərimizi göndərəcəyik. Öz vətənimizi kimi sizin vətəninizi də qoruyacağıq. Evlərinizə dönmə və qurulaq istiqalçılıqı dəstəkləyiniz" dedi.

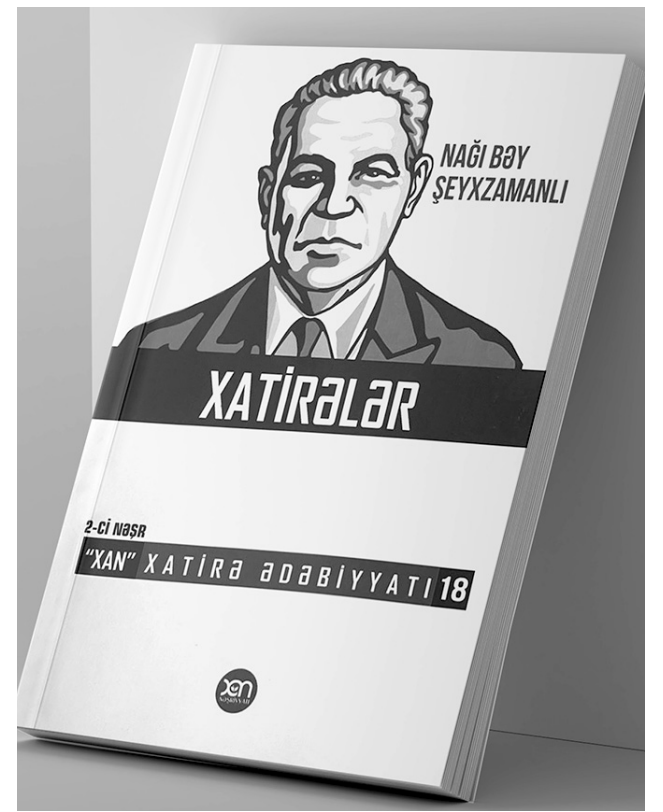
Axşam Məmməd Əmin və Nəsim bəylərlə görüşüb Xəlil bəylə ilhaqçılardan arasında söhbətin nəticəsini bildirdim. Onlar vəziyyətin belə nəticə ilə qurtarmasından çox razı qaldılar. Sonra mən Nəsim bəyə "Gəncədə Nuru Paşanı qarşı-lamaq lazımdır. Sabah axşam yola düşəcəyəm" dedim.

İlhaqçılar yeməklərini böyük bir yeməxanada Türk hökuməti hesabına yeyirdilər. Bir gün mən də onlarla nahar edərkən onlar mənə "canım, Türk ordusunun oraya gətirməsinə biz narazı deyilik. Bizə söylədilər ki, türklər gəlmək istəyirlər, ancaq Seymin üzvləri mane olurlar" dedilər. Mən də onlara cavabında "Qardaşlarım, burada qalmağa heç bir ehtiyac yoxdur. Mən axşam yola düşürəm. Bu günlərdə Ənvər Paşanın qarşı Nuru Paşa Gəncəyə gələcək. Onu orada qarşılaşmaq lazımdır" dedim.

Axşam yola düşəcək qatara mindiyim zaman bütün ilhaqçılarda Gəncəyə gedən gördüm. Gəncəyə çatdıq. Dörd aylıq ayrılıqdan sonra anama qovuşdum. Anam ağlayaraq mənə "sənin bu səfərin çox uzun çəkdi. Sən mənim sonbəşiyim sən. Bir daha səni gözümdən uzağa buraxmayacağam" dedi. Yazıq anam haradan o bilsin ki, zalım rus təkrar canlanacaq, rengini dəyişdirib qızıl boyanacaq və zülmünü bir neçə qat artıracaq ölkəmizi işğal edəcək.

Ruslar böyük oğlunu güllələyib şəhid edəcək və sevdiyi sonbəşiyini də müqəddəs vətəninə didərgin salacaqdı.

Gəncədə mənə xəbər verdilər ki, Nuru Paşa Qarabağa çatmış, bir gün sonra da Gəncədə olacaq. Mən dərhal ertəsi gün Yevlax stansiyasına hərəkət etdim. Yevlaxda bir saat gözlədik. Gəncədən gələn heyət Nuru Paşanı Qarabağa qarşılaşmış-

dı. İzdihamlı bir süvari dəstəsi arasında Nuru Paşa Yevlax stansiyasına gəlib çatdı. Görüşməyimiz zamanı Nuru Paşa "Görüşdüklərimdən hey səni soruşdum" dedi. Xalqımız Nuru Paşanı çox təmtəzə ilə qarşıladı. Nuru Paşa ilə İstanbulda Heydərpaşa vağzalında ayrılımışdıq. Ondan sonra başıma gələnələri ona anladım. Nuru Paşa özü ilə bərabər gətirdiyi zabitləri, çavuşları və hərbi ştab rəisi polkovnik Nazim bəyi Bakı cəbhəsinə göndərdi.

Batumdan göndərilən və Nuru Paşanın əmrinə veriləcək hərbi qüvvə ilə əvvəldən almanlarla anlaşmış olan gürcü millət tərəfindən dəmir-yolu ilə keçib Gəncəyə gətməklərinə icazə verildi. Bu vəziyyət qarşısında Cəmil Cahid bəyin komandanlığına olan alay Qarsdan quru yolla Ermənistan, sonra Dilican üzərindən Qazax şəhərinə keçərək Ağstafa vağzalına gəlib çatdılar və oradan da qatarla Gəncəyə gəldilər. Onları Gəncə xalqı çox təntənə ilə qarşıladı. Qarşılanma mərasimi aşağıdakı kimi olmuşdur: Gəncə xalqı səhər meydanına toplaşmışdı. Dövlət idarələri və məktəbləri həmin gün işləmirdi. Ona görə də müəllimlər dəstə halında öz yerlərini tutmuşdular. Müharibə illərində Türkiyənin ruslar tərəfindən işğal edilmiş Şərqi vilayətlərindən Xeyriyyə Cəmiyyəti tərəfindən toplanaraq Azərbaycandan bir çox şəhərlərdəki uşaq evlərində saxlanan sahibsiz uşaqlardan dörd yaşından yuxarı olanları da meydana dəstə halında düzülmişdilər. Meydanın ətrafını əhatə etmiş əhali sevincdən gözləri yaşarmış halda əsgərlərə baxırdılar. Uşaq evlərindən gəlmiş uşaqlar əsgərlərə yanaşaraq onlara sarılırlar və haralı olduqlarını bildirirlər. Əsgərlər uşaqların hər birini ilə mehribanlıqla görüşür və əzizləyirlər. Bu zaman maraqlı bir hadisə olur. Əsgərlərə görüşən uşaqlardan biri atasını tanıyır və ata-öğül sevincdən bir-birinə sarılaraq ağlayırdılar. Ətrafdakı minlərlə adam bu yaranmış vəziyyətə dözə bilməyib ağlayırdı. Onlar dərd-dən, qəmdən yox sevincdən ağlayırdılar.

Gəncə şəhərinin ermənilərlə məskun olan məhəllələri Cəmil Cahid bəyin əhatə etdiyi tərəfindən mühasirə edilərək itaət məcbur olunurlar. Aylarla mühasirədə qalaraq ərzaqdan kənar qıyma ermənilər kəndüllü şəkildə mühasirədən çıxaraq Türk ordusunun gəldiyinə inanırlar. Bir erməni heyəti də Nuru Paşaya təşəkkür etməyə gəlir. Artıq şəhərdə asayış təmin olunur. Türk və erməni xalqı arasındakı düşmənçilik aradan qalır. Nuru Paşanın komandanlığı altında Osmanlı Türkləri ilə Azəri Türkləri yan-yanı Azərbaycan Cümhuriyyətinin mərkəzi olan Bakını xilas etməyə qoşulurlar. Bu zaman Bakını rus, erməni və ingilis qüvvələri müdafiə etməkdə idilər. Onlar iki türk qardaşın birləşmiş mehmetçiklərinə qarşı dayana bilmə-dilərmi? 1918-ci il sentyabrın 15-də son hücum nəticəsində rusları, erməniləri və ingilisləri Xəzər dənizinə tökdülər. Azərbaycan hökuməti müvəqqəti mərkəzi olan Gəncədən Bakıya köçdü. Azərbaycan xalqı və hökuməti əl-ələ verərək sayılı hər sahədə durmadan çalışırdı. Nuru Paşanın təşəbbüsü ilə ilk iş olaraq bir hərbi məktəb açılır və Azərbaycan ordusuna zabitlər hazırlamağa başlayırlar. Nuru Paşaya xahiş etməklə Batumdakı Vahib Paşanın sərəncamında olan Hüsəməddin bəyin də Gəncəyə göndərilməsini təmin edə bildim.

Ardı növbəti sayımızda...